

-: રૂપરેખા :-

- 12.0 ઉદ્દેશ
- 12.1 પ્રસ્તાવના
- 12.2 પૂર્વભૂમિકા
- 12.3 માર્ક્સનું આર્થિક વૃદ્ધિનું મોડેલ
 - 12.3.1 ઇતિહાસનું ભૌતિક અર્થઘટન
 - 12.3.2 અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત
 - 12.3.3 મૂડીસંચયની પ્રક્રિયા
 - 12.3.4 અધિશેષ મૂલ્યનો દર, નફાનો દર અને મૂડીની અંગભૂત રચના વચ્ચેના આંતરસંબંધો
 - 12.3.5 મૂડીસંચયની પ્રક્રિયાનો અંત
 - 12.3.6 ઔદ્યોગિક અનામતદળ
 - 12.3.7 મૂડીવાદનું પતન
- 12.4 માર્ક્સના વિચારોનું મહત્વ
- 12.5 માર્ક્સના મોડેલની ટીકાઓ
- 12.6 માર્ક્સનો સિદ્ધાંત અને અલ્પવિકસિત દેશો
- 12.7 સારાંશ
- 12.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 12.9 “તમારી પ્રગતિ ચકાસો”ના જવાબો
 - ◆ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

12.0 ઉદ્દેશો (Objectives)

- ⇒ આર્થિક વિકાસ સમાજના માળખામાં કઈ રીતે પરિવર્તન લાવે છે તે સમજવું.
- ⇒ મૂડીદાર અને મજૂર વર્ગના હિતો આ યંત્રોદ્યોગી અર્થવ્યવસ્થા હેઠળ કેવાં એકબીજાના વિરોધી બનતા જાય છે તે સમજવું.
- ⇒ મૂડીહીન શોષિત વર્ગ જૂના મૂડીતંત્રનો બળજબરીથી નાશ કરી એક નવા યુગનું, સમાજનું નિર્માણ કેવી રીતે કરે છે. જેમાં વ્યક્તિનો વિકાસ એ સમગ્ર અર્થતંત્રના વિકાસની આવશ્યક શરતરૂપ હોય એ સમજવું.
- ⇒ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન અર્થતંત્રમાં ઉદ્ભવતા પરિવર્તનો જ અંતે મૂડીવાદનો વિનાશ કરે છે તે સમજવું.

12.1 પ્રસ્તાવના

કાર્લ માર્ક્સ આધુનિક ઈતિહાસની યશસ્વી વ્યક્તિઓ પૈકીના છે. આજે કાર્લ માર્ક્સને મૂડીવાદના પ્રખર વિરોધી, સામ્યવાદના પ્રખર સંત અને કરોડો શ્રમિકોના મસીહા તરીકે આળખવામાં આવે છે. કાર્લ માર્ક્સની અપાર લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ તેમણે મૂડીવાદના અનિવાર્ય વિનાશ અંગે કરેલી આગાહી હતી. માર્ક્સના મતે મૂડીવાદનો અંત આર્થિક કારણોને લીધે નહિ, પરંતુ સામાજિક કારણોને લીધે થશે અને વિઘટનની આ પ્રક્રિયાનો આરંભ ત્યારે થશે કે જ્યારે મૂડીવાદ તેના વિકાસની ચરમસીમા પર હશે. માર્ક્સનું વિશ્લેષણ તથા તેમની આગાહી મૂડીવાદની વિકાસની પ્રક્રિયા સમજવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. કાર્લ માર્ક્સ પોતાના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય વિચારોનું સુંદર સૈદ્ધાંતિક વિશ્લેષણ “દાસ કેપિટલ” નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યું છે માર્ક્સનું વિશ્લેષણ મુખ્યત્વે એ બાબત પર કેન્દ્રિત છે કે, આર્થિક વિકાસ સમાજના માળખામાં કઈ રીતે પરિવર્તન લાવે છે. માર્ક્સનું તત્વજ્ઞાન કે જેના પર તેમનો વૃદ્ધિનો સિદ્ધાંત આધારિત છે તેનો અભ્યાસ આપણે નીચેના મુખ્ય મુદ્દાઓ હેઠળ કરીશું.

12.2 પૂર્વભૂમિકા

માર્ક્સના મૂડીવાદના વિકાસ અથવા આર્થિક વૃદ્ધિ અંગેના વિચારોમાં પાયાનો પ્રશ્ન સમય સાથે અર્થતંત્રમાં, વેતનદરમાં અને નફાના દરમાં થતા ફેરફારોના અભ્યાસ કરવાનો છે. માર્ક્સ દર્શાવે છે કે મૂડીવાદી સમાજમાં વેતનદર અને નફાના દરમાં પરિવર્તન આવવાથી અર્થતંત્રના માળખામાં ફેરફાર થાય છે; આ પરિવર્તનોથી આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજન મળે છે અને આ પરિવર્તનોથી આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ઉત્તેજન મળે છે. આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા ફરીથી વેતન અને નફાના પ્રમાણમાં તેમજ દરમાં ફેરફાર લાવે છે. તે ફરીથી વિકાસને ઉત્તેજન આપે છે પણ આ પ્રક્રિયા લાંબો સમય ચાલતાં અર્થતંત્રમાં ઉદ્ભવતાં પરિવર્તનો જ અંતે મૂડીવાદનો વિનાશ નોતરે છે.

12.3 માર્ક્સનું આર્થિક વૃદ્ધિનું મોડેલ

માર્ક્સના આર્થિક વૃદ્ધિના માડેલનો નીચેના મુદ્દાઓ હેઠળ આપણે અભ્યાસ કરીશું.

12.3.1 ઈતિહાસનું ભૌતિક અર્થઘટન

ઈતિહાસનું ભૌતિકવાદી અર્થઘટન કરતાં કાર્લ માર્ક્સ જણાવ્યું છે કે, તમામ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સમાજના જુદા જુદા વર્ગો અને સમૂહો વચ્ચે ચાલતાં સતત આર્થિક સંઘર્ષનું પરિણામ છે. આ સંઘર્ષનું મુખ્ય કારણ “ઉત્પાદનની પધ્ધતિ” અને “ઉત્પાદન સંબંધો” વચ્ચેના સંઘર્ષમાં રહેલું છે. ઉત્પાદન પધ્ધતિ એ સમાજની અમુક એવી ચોક્કસ ઉત્પાદન વ્યવસ્થાનો નિર્દેશ કરે છે જે તમામ સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ક્રિયાઓને નક્કી કરે છે, બીજી તરફ ઉત્પાદન સંબંધો સમાજના વર્ગીય માળખાં સાથે સંબંધિત હોય છે.

માર્ક્સના મતે પ્રત્યેક સમાજનું વર્ગીય માળખું જેમની પાસે આર્થિક સાધનો છે અને જેમની પાસે નથી એ બે વર્ગોનું બનેલું હોય છે ; એટલે કે એક બાજુ એ નાનકડો શોષક વર્ગ (શ્રીમંતો) હોય છે અને બીજી બાજુએ વિશાળ જનસમુદાયનો શોષિત અને કચડાયેલો વર્ગ હોય છે. તેમના મતે આ બે વર્ગો વચ્ચે વર્ગસંઘર્ષ થાય છે. જે તમામ સામાજિક રૂઢિઓનો અંત લાવે છે. જ્યારે એક વ્યવસ્થા સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થાય છે ત્યારે બીજી વ્યવસ્થા ખૂબ જ ઝડપથી તેનું સ્થાન લઈ લે છે. આમ, પરિવર્તનકાળ દરમિયાન

દરેક વ્યવસ્થા બીજી વ્યવસ્થાની સ્થાપના માટે પોતે સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ વ્યવસ્થાને “દંઘાત્મક ભૌતિકવાદ” પણ કહેવામાં આવે છે; ઉત્પાદનના ભૌતિક સાધનોની માલિકીમાં જેમ પરિવર્તન થાય છે, તેમ સમાજમાં પણ પરિવર્તન થાય છે દા.ત. જેમ જેમ મૂડીવાદ વિકાસ પામે છે, તેમ તેમ વર્ગસંઘર્ષ વધુને વધુ તીવ્ર બને છે; સમય જતાં શોષિત વર્ગ સબળ બને છે અને રાજકીય સત્તા હાંસલ કરે છે. તેમની આ સફળતાનું કારણ એ હોય છે કે, તેઓ શક્તિશાળી ઉત્પાદકીય પરિબળો સાથે સંકળાયેલા હોય છે અને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વર્ગવિગ્રહ દ્વારા સામાજિક માળખાંમાં પરિવર્તન આવે છે.

માર્ક્સ સમાજની ઉત્ક્રાંતિના ચાર તબક્કા જણાવ્યા છે:

1. પ્રાચીન સામ્યવાદ
2. જૂનો ગુલામી સમાજ
3. સામંતવાદી સમાજ
4. મૂડીવાદ

12.3.2 અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત

કાર્લ માર્ક્સના વિશ્લેષણમાં તેમનો અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમના મતે વર્ગસંઘર્ષ એ થોડાક મૂડીદારોના હાથમાં અધિશેષ મૂલ્યના સંઘર્ષનું પરિણામ છે. આ રીતે અધિશેષ મૂલ્યના સિદ્ધાંતના આધારે તેઓ પોતાના આર્થિક વિકાસના સિદ્ધાંત માટેની માળખાંકીય રૂપરેખા તૈયાર કરે છે. માર્ક્સના જણાવ્યા પ્રમાણે મૂડીવાદી સમાજ બે વર્ગોમાં વહેંચાયેલો હોય છે. એક બાજુએ મૂડીદારો જે ઉત્પાદનના સાધનોની માલિકી ધરાવે છે અને બીજી બાજુએ કામદારો જે પોતાની શ્રમશક્તિ વેચે છે અન્ય વસ્તુઓની જેમ શ્રમ પણ પોતાની બજાર કિંમતે વેચાય છે. શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય સામાન્ય રીતે શ્રમિકોના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે, જીવન નિર્વાહ માટેની આવશ્યક વસ્તુઓના મૂલ્ય જેટલું હોય છે અને તે મૂલ્ય આ વસ્તુઓના ઉત્પાદન માટે જરૂરી કામના કલાકો દ્વારા નક્કી થાય છે, માર્ક્સના મતે કામદારોના જીવનનિર્વાહ માટે આવશ્યક વસ્તુઓનું મૂલ્ય તેમના દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુઓના મૂલ્યની બરાબર હોતું નથી એટલે કે શ્રમિકોની જરૂરિયાત સામે જે ઉત્પાદન કરે છે તે કદી સરખું હોતું નથી માટે શ્રમનું શોષણ થાય છે. વાસ્તવમાં શ્રમિકો દ્વારા ઉત્પાદિત થયેલી વસ્તુઓનું મૂલ્ય તેમને માટે આવશ્યક જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓના મૂલ્ય કરતાં વધારે હોય છે પરંતુ શ્રમિકોને તો જીવનનિર્વાહ માટેની આવશ્યક વસ્તુઓના મૂલ્ય જેટલું જ વેતન ચૂકવાય છે. આ રીતે મૂડીદારો અધિશેષ મૂલ્યનું સર્જન કરે છે.

આમ, આ વધારાનો શ્રમ કે જે શ્રમિક તો કરે જ છે, પરંતુ તેના બદલામાં મૂડીદાર તે શ્રમિકને કોઈપણ પ્રકારની ચુકવણી કરતો નથી, તેને માર્ક્સ અધિશેષ શ્રમ કહે છે. મૂલ્યના શ્રમ સિદ્ધાંતનો આધાર મૂડીદારો દ્વારા શ્રમિકોનું આ રીતે કરવામાં આવતું શોષણ છે; વધારાનો શ્રમ એ એવો શ્રમ છે કે, જે શ્રમિકો ઉત્પાદન માટે આપે છે, છતાં કઈ મેળવતાં નથી, જેને માર્ક્સ અધિશેષ શ્રમ તરીકે ઓળખાવે છે. આવો શ્રમ મૂડીદારને

મૂડીનો સંચય કરવામાં કે નફો વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે.

12.3.3 મૂડીસંચયની પ્રક્રિયા

માર્ક્સના મત મુજબ અધિશેષ શ્રમ એ મૂડીસંચયમાં પરિણમે છે. મૂડીદાર અધિશેષ શ્રમ દ્વારા પોતાના નફામાં વધારો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ માટેની ત્રણ રીત છે:

1. અધિશેષ શ્રમના કામના કલાકોમાં વધારો કરીને.
2. શ્રમિકોના જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓના ઉત્પાદન માટે કામના કલાકોમાં ઘટાડો કરીને.
3. ટેકનોલોજીકલ સુધારા દ્વારા શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરીને શ્રમ-ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો.

માર્ક્સના મતે પ્રથમ અને બીજા વિકલ્પોની કેટલીક મર્યાદાઓના કારણે મૂડીદાર ત્રીજો વિકલ્પ એટલે કે શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવાનું જ પસંદ કરશે. આ માટે તે અધિશેષ મૂલ્યની બચત કરીને તેનું પુનઃ મૂડીરોકાણ કરશે; જેથી મૂડીયુક્ત સ્ટોકમાં વધુ પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય અને મૂડીસંચયની પ્રક્રિયા વધુ ઝડપી બને.

મૂડીયુક્ત સ્ટોકમાં વધારો કરીને મૂડીદારો મહત્તમ નફો મેળવે છે તેમજ નફાનો ઉદ્ભવ તથા વેતન સાથેના તેના સંબંધોની સ્પષ્ટતા કરતી વખતે માર્ક્સ મૂડીના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે :

(1) સ્થિર મૂડી : સ્થિર મૂડી એટલે એ મૂડી, જે શ્રમની ઉત્પાદકતા વધારવામાં પ્રત્યક્ષ રીતે સહાયભૂત થાય છે, જેમ કે યંત્રસામગ્રી, ઓજારો, બળતણ, કાર્યોમાલ વગેરે. આને C સંજ્ઞાથી દર્શાવી શકાય.

(2) અસ્થિર મૂડી : અસ્થિર મૂડી એટલે વેતન અથવા જીવનનિર્વાહના આધારે શ્રમશક્તિને ખરીદવા માટે પ્રયોજાયેલી મૂડી. આને V સંજ્ઞાથી દર્શાવી શકાય.

માર્ક્સ અધિશેષ મૂલ્યને 'S' સંજ્ઞા દ્વારા રજૂ કર્યું છે.

આમ, વસ્તુનું કુલ મૂલ્ય = સ્થિર મૂડી + અસ્થિરમૂડી + અધિશેષ મૂલ્ય

$$\therefore (w) = C + V + S$$

$$w = C + V + S$$

ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં સ્થિર મૂડી કોઈ અધિશેષનું સર્જન કરતી નથી. કારણ કે તેના મૂળ મૂલ્યનું સંપૂર્ણ રીતે કે આંશિક રીતે તૈયાર માલમાં રૂપાંતર થાય છે. આથી અધિશેષ મૂલ્યના સર્જન દ્વારા અસ્થિર મૂડીમાં પરિવર્તન અને વિકાસ થાય છે.

માર્ક્સ પોતાના વિશ્લેષણમાં નીચેના ત્રણ ગુણોત્તરોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

- (1) અધિશેષ મૂલ્યનો દર : જે અસ્થિર મૂડી સાથે અધિશેષ મૂલ્યનો ગુણોત્તર વ્યક્ત કરે છે.

$$S_1 = \frac{S}{V} \quad \text{જ્યાં, } S_1 = \text{અધિશેષ મૂલ્યનો દર (શ્રમનો શોષણનો દર)}$$

$$S = \text{અધિશેષનું મૂલ્ય}$$

$$V = \text{અસ્થિર મૂડી}$$

(2) નફાનો દર : જે રોકેલી કુલ મૂડી સાથે અધિશેષ મૂલ્યનો ગુણોત્તર વ્યક્ત કરે છે.

$$R = \frac{S}{C+V} \text{ જ્યાં, } R = \text{નફાનો દર}$$

$$S = \text{અધિશેષ મૂલ્ય}$$

$$C = \text{સ્થિર મૂડી}$$

$$V = \text{અસ્થિર મૂડી}$$

(3) મૂડીની અંગભૂત રચના : જે કોઈ પણ સાહસમાં સ્થિર અને અસ્થિર મૂડીનું સંયોજન વ્યક્ત કરે છે. અસ્થિર મૂડી સાથેના સ્થિર મૂડીનો ગુણોત્તર (C/V) મૂડીની અંગભૂત રચના કહેવાય છે. માર્ક્સે આ નવો ખ્યાલ સ્થાપિત કર્યો છે.

$$q = \frac{C}{C+V} \text{ જ્યાં, } q = \text{મૂડીની અંગભૂત રચના}$$

$$C = \text{સ્થિર મૂડી}$$

$$V = \text{અસ્થિર મૂડી}$$

કુલ મૂડીમાં સ્થિર મૂડીનું પ્રમાણ જેમ વધુ તેમ મૂડીની અંગભૂત રચના (q) ઊંચી હોય છે.

12.3.4 અધિશેષ મૂલ્યનો દર, નફાનો દર અને મૂડીની અંગભૂત રચના વચ્ચેના આંતર સંબંધો

માર્ક્સ પોતાના વિશ્લેષણમાં અધિશેષ મૂલ્યનો દર, નફાનો દર અને મૂડીની અંગભૂત રચના એકબીજા સાથે કઈ રીતે સંબંધિત છે તેની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે આપી છે.

અધિશેષ મૂલ્યનો દર એ અસ્થિર મૂડી સાથેનો અધિશેષ મૂલ્યનો ગુણોત્તર વ્યક્ત કરે છે જેને શોષણના દર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આથી માર્ક્સ એમ માને છે કે નફાનો દર એ કેવળ અધિશેષ મૂલ્યના દર પર જ આધાર રાખતો નથી. મૂડીની અંગભૂત રચના (q)માં પરિવર્તન થાય, એટલે કે સ્થિર અને અસ્થિર મૂડીના પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય, તો તેથી અધિશેષ મૂલ્યનો દર (S₁) સ્થિર રહેવા છતાં નફાના દરમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. આથી વિપરીત નફાના દર અને મૂડીની અંગભૂત રચના વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ હોય છે. મૂડીની અંગભૂત રચનામાં વધારો થાય તો નફાના દરમાં ઘટાડો થાય છે.

માર્ક્સના મતે મૂડીસંચયને લીધે સ્થિર મૂડીના પ્રમાણમાં વધારો થાય છે અને અસ્થિર મૂડીમાં ઘટાડો થાય છે. જેને પરિણામે શ્રમની માંગ ઘટવા પામે છે તથા ટેકનીકલ પ્રગતિને લીધે મૂડીની અંગભૂત રચનામાં એ રીતના ફેરફાર થાય છે કે, અસ્થિર મૂડીના પ્રમાણ કરતાં સ્થિર મૂડીનું પ્રમાણ વધે છે. આથી, મૂડીસંચયની પ્રક્રિયા દરમિયાન મૂડીની અંગભૂત રચના (q) ઊંચી જાય છે. જેને પરિણામે નફાનો દર ઘટે છે.

આ બાબતને નીચેના સમીકરણ દ્વારા રજૂ કરી શકાય.

$$R = \frac{S}{C+V} \text{ જ્યાં, } R = \text{ નફાનો દર}$$

S = અધિશેષ મૂલ્ય

C = સ્થિર મૂડી

V = અસ્થિર મૂડી

$$= \frac{SV}{V(C+V)} \quad \text{અંશ અને છેદને V થી ગુણતાં}$$

$$= \frac{SC+SV-SC}{V(C+V)} \quad \text{અંશોમાં કદ ઉમેરીને બાદ કરતાં}$$

$$= \frac{S(C+V)}{V(C+V)} - \frac{SC}{V(C+V)}$$

$$= \frac{S}{V} \left(1 - \frac{C}{C+V} \right)$$

$$\therefore R = S_1 (1 - q)$$

આમ, અધિશેષ મૂલ્યનો દર જેમ વધુ અને મૂડીના અંગભૂત રચનાનો દર જેમ નીચો તેમ નફાનો દર ઊંચો રહેવા પામશે. બીજી તરફ, મૂડીની અંગભૂત રચનાનો દર જેમ વધુ તેમ નફાનો દર નીચો રહેવા પામશે. મૂડીસંચયમાં કુલ મૂડીની સરખામણીમાં સ્થિર મૂડીનું પ્રમાણ વધતાં નફાનો દર ઘટે છે.

12.3.5 મૂડીસંચયની પ્રક્રિયાનો અંત :

મૂડીસંચયની પ્રક્રિયા દ્વારા મૂડીદારનું ધ્યેય વધુને વધુ અધિશેષ મૂલ્ય મેળવવાનું હોય છે. વધુ નફો મેળવવા માટે મૂડીદાર શક્ય હોય તેટલું વધુ અધિશેષ મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ કરે છે. આ માટે કાંતો વેતનદરને ન્યૂનતમ કક્ષાએ એટલે કે જીવનનિર્વાહ સુધી લાવી શકાય અથવા ટેકનોલોજીકલ સુધારા દ્વારા શ્રમિકોની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરી શકાય. આમ કરવાથી મૂડીદાર વધુને વધુ સંચય કરી શકે છે. પરંતુ આ બાબતે જ મૂડીવાદમાં કટોકટી સર્જાય છે, અથવા તો મૂડીસંચયની પ્રક્રિયાનો અંત આવે છે. આથી જ એમ કહેવાયુ છે કે મૂડીવાદી સમાજના મૂળમાં જ વિસંગતિ છે. મૂડીવાદનો અંત મૂડીવાદના માળખાંમાં જ સમાયેલો છે.

મૂડીસંચયની પ્રક્રિયાનું એક પરિણામ એ આવે છે કે કેટલાંક મોટાં સાહસોમાં મૂડીનું કેન્દ્રીકરણ થવા પામે છે. મૂડીદારો વચ્ચેની હરીફાઈ તેમને તેમની પેદાશોને ઓછા ખર્ચે ઉત્પાદન કરવાની ફરજ પાડે છે. આ માટે તેઓ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે જે શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરે છે.

12.3.6 ઔદ્યોગિક અનામતદળ :

મૂડીસંચય અને મૂડીના કેન્દ્રીકરણને લીધે સ્થિર મૂડીમાં વધારો થાય છે તથા અસ્થિર મૂડીમાં ઘટાડો થાય છે સ્થિર મૂડીમાં ઝડપી વધારો શ્રમની માંગમાં ઘટાડો લાવે છે. એ જ

રીતે ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિને લીધે પણ શ્રમની માંગ ઘટવા પામે છે. આમ, યંત્રોના વધુ ઉપયોગને લીધે તેમજ વસ્તીવધારાને પરિણામે ઔદ્યોગિક અનામતદળ (બેકારોની સેના) જે મૂડીવાદના વિકાસની સાથે વધતું જાય છે. આ અનામતદળનો સમૂહ જેમ મોટો બનતો જાય છે, તેમ શ્રમિકોની પરિસ્થિતિ કથળે છે ; સમાજમાં તીવ્ર અસંતોષ અને ગરીબાઈનું પ્રમાણ વધતું જાય છે રોજગારી મેળવવા માટે તીવ્ર હરીફાઈ સર્જાય છે અને તેને લીધે મૂડીદારો માટે એક બાજુએ વેતનદરને ન્યૂનતમ કક્ષા સુધી લઈ જવાનું શક્ય બને છે તથા બીજી બાજુએ તેઓ વધુને વધુ અધિશેષ મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. મૂડીદારોનું વર્ચસ્વ વધતું જાય છે અને શ્રમિકોનું તેઓ વધુને વધુ શોષણ કરે છે. શ્રમિકોની ખરીદશક્તિ ઘટે છે તેથી ઉત્પાદકોને તેમની વસ્તુઓના વેચાણ માટે બજારો શોધવાનું મુશ્કેલ બને છે. જેથી ભાવો અને ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે અને બેકારીમાં વધારો થાય છે.

પરંતુ, આ પરિસ્થિતિ લાંબો સમય ચાલતી નથી. કિંમતમાં ઘટાડો, વેતનદરમાં ઘટાડો, મૂડી સાધનોનો નાશ વગેરેને લીધે ફરીથી નફામાં વધારો થતાં નવા મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન મળે છે અને અર્થતંત્રમાં સુધારણાં આવે છે. માર્ક્સ જણાવે છે કે નવા મૂડીરોકાણમાંથી નવી કટોકટીનાં બીજ વવાય છે કારણ કે વધુ નફો મેળવવાની લાલચમાં મૂડીપતિઓ ફરીથી મજૂરોનું શોષણ નાણાં સંચય અને શ્રમ બચાવનાર યંત્રોની વપરાશ વધારે છે. તેથી ફરીથી વિનાશની જૂની પરિસ્થિતિ પાછી આવે છે. આમ, આર્થિક કટોકટીમાંથી મંદી પછી સુધારણાં તેમજ તેજ અને ફરી પાછી કટોકટી અને મંદી એ મૂડીવાદી અર્થતંત્રની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે. આમ, મૂડીવાદમાં વારંવાર આર્થિક વેપારચક્ર દ્વારા આર્થિક વિકાસ થાય છે પણ આ દરેક વેપારચક્રમાં મૂડીવાદી અર્થતંત્ર ઉત્તરોત્તર નબળું બનતું જાય છે.

12.3.7 મૂડીવાદનું પતન :

મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થાની કટોકટી પછીની સુધારણાનાં દરેક તબક્કે મૂડીવાદી પ્રવૃત્તિ વધતી જ જાય છે અને મોટા અને સબળ મૂડીદારો નાના અને નબળાં મૂડીદારોને બજારમાંથી હડસેલી મૂકે છે. કેન્દ્રીકરણ અને શ્રમિકોનું શોષણ અગાઉ કરતાં વધુ થાય છે અને તે સાથે સમાજમાં ગરીબાઈ અને યાતનાઓ વધતી જાય છે. શ્રમિકવર્ગમાં તીવ્ર અસંતોષ અને નિરાશાં વર્તાય છે. આ વર્ગ કે જેની સંખ્યામાં સતત વધારો થાય છે, તે મૂડીવાદી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા દ્વારા જ શિસ્તબદ્ધ રીતે સંગઠિત થયેલો હોય છે, અંતે તે મૂડીપતિઓ સામે સંઘર્ષ આરંભે છે. આ સ્થિતિ ક્રાંતિમાં પરિણમે છે, જે છેલ્લે મૂડીવાદનો અંત લાવે છે. આમ આર્થિક શોષણ અનિવાર્યપણે સામાજિક અને રાજકીય ક્રાંતિ લાવે છે અને મૂડીવાદના સ્થાને સમાજવાદ અસ્તિત્વમાં આવે છે. માર્ક્સના જણાવ્યા પ્રમાણે મૂડીવાદ અંતે શ્રમજીવીઓની ક્રાંતિમાં પરિણમે છે અને તે દ્વારા શ્રમજીવીઓની સરમુખત્યારશાહી સ્થપાય છે, બધી જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ પર રાજ્યનો અધિકાર ધીમે ધીમે વધતો જશે, સમય જતાં ગરીબી નાબૂદ થશે, દરેક વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ અને યોગ્યતા અનુસાર રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં ફાળો આપશે અને પોતાની જરૂરીયાત અનુસાર તેમાંથી મેળવશે. આ રીતે મૂડીવાદનું સ્થાન સમાજવાદ લેશે.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1. માર્ક્સના મોડેલમાં નફાનો દર ઘટવાનું વલણ જણાય છે તેની પાછળનાં કારણો જણાવો (બે પંક્તિમાં જવાબ આપો)

-
-
2. મૂડીની અંગભૂત રચના વિશે લખો. (પાંચ પંક્તિમાં જવાબઆપો)
-
-
3. અધિશેષ મૂલ્ય એટલે શું? સમજાવો (બે લીટીમાં લખો)
-
-
4. માર્ક્સના મતે મૂડીદાર અધિશેષ શ્રમ દ્વારા પોતાના નફામાં વધારો કરવા કઈ રીત અપનાવે છે? (બે પંક્તિમાં જવાબ આપો)
-
-
5. મૂડીવાદના પતન માટે જવાબદાર કારણો સમજાવો.
-
-
-
- નીચેના વિધાનો સાચાં છે કે ખોટા તે દર્શાવો.
 - (1) કાર્લ માર્ક્સ પોતાના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય વિચારોનું સૈદ્ધાંતિક વિશ્લેષણ 'દાસ કેપિટલ' નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યું છે.
 - (2) માર્ક્સના મતે અધિશેષશ્રમ એ મૂડીસંચયમાં પરિણમતો નથી.
 - (3) અધિશેષશ્રમ (વધારાનો શ્રમ) એ એવો શ્રમ છે કે, જે શ્રમિકો ઉત્પાદન માટે આપે છે છતાં કંઈ મેળવતા નથી.
 - (4) મૂડીસંચયમાં કુલ મૂડીની સરખામણીમાં સ્થિર મૂડીનું પ્રમાણ વધતાં નફાનો દર વધે છે.
 - (5) મૂડીવાદના પતન માટેનું એક અગત્યનું કારણ અલ્પવપરાશ પણ છે.
 - (6) ઔદ્યોગિક અનામતદળના સર્જવા પાછળના કારણો લખો.

12.4 માર્ક્સના વિચારોનું મહત્ત્વ :

- (1) માર્ક્સે પહેલી જ વાર ટેકનીકલ પ્રગતિને સૈદ્ધાંતિક માળખામાં નિર્ણીત પરિબળ તરીકે સમાવિષ્ટ કરી અને ટેકનીકલ પ્રગતિનો વિચાર કર્યા વિના આર્થિક વૃદ્ધિનો વિચાર ન થઈ શકે તે સચોટ રીતે દર્શાવ્યું.
- (2) માર્ક્સે કુલ મૂડીનું C અને V માં વિભાજન કરીને C વિકાસની પ્રક્રિયામાં કેવો ભાગ ભજવી શકે તેનો સૌપ્રથમ નિર્દેશ કર્યો.

- (3) માર્ક્સેનો સિદ્ધાંત મહદઅંશે વિકાસનો ગતિશીલ સિદ્ધાંત છે.
- (4) વિકાસ એક સળંગ પ્રક્રિયા નથી, તેમાં આરોહ - અવરોહ જણાય છે અને સમતુલા સાથે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા આગળ વધે છે તેમ માર્ક્સે સૌ પ્રથમ જણાવ્યું.
- (5) માર્ક્સના મતે મૂડીસંચય અને નફો એ આર્થિક વિકાસના મુખ્ય ચાલક બળ છે.
- (6) વિકાસ સ્થિરતા સાથે થાય તે માટે રોકાણ અને વપરાશ સમાન રહે તેવી નીતિ અપનાવવી જોઈએ તે તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું.
- (7) ખૂબ ઊંચાં અને ખૂબ નીચાં વેતનો રોકાણ અને આર્થિક વૃદ્ધિ માટે અવરોધક પરિબળ છે તે તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું.
- (8) ઔદ્યોગિક બેકારી એ પણ વિકાસનું મોટું અવરોધક પરિબળ છે તેમણે દર્શાવ્યું.

માર્ક્સે તેમના વિચારો વડે કરોડો લોકોને પ્રભાવિત કર્યા છે, તેમણે શ્રમિકોને સંગઠિત થવાની પ્રેરણા આપી છે. જેથી શ્રમિકોનું શોષણ અટકાવી શકાયું છે. વળી, માર્ક્સે જણાવ્યું કે મૂડીવાદમાં મૂડીસંચય, મંદી, વર્ગવિગ્રહ અને ક્રાંતિ અનિવાર્યપણે આવે છે અને તેથી મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં સુધારો કર્યા વિના તે અટકી શકે તેમ નથી.

માર્ક્સના વિચારોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને જ વર્ગવિગ્રહ અને ક્રાંતિ દ્વારા રશિયા, ચીન અને પૂ. યુરોપમાં મૂડીવાદનો નાશ કરી સમાજવાદ સ્થાપવામાં આવ્યો છે તથા બ્રિટન, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઈટાલી વગેરે દેશોમાં મૂડીવાદને નિયંત્રિત કરવામાં આવ્યો છે અને સામ્યવાદીઓ માટે તો “માર્ક્સવાદ એ ધર્મ છે, માર્ક્સ એ તેના પયગંબર છે”

12.5 માર્ક્સના મોડેલની ટીકાઓ :

માર્ક્સના વૃદ્ધિ મોડેલની ટીકા નીચેના મુદ્દાઓ હેઠળ કરી શકાય.

- (1) અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત અવાસ્તવિક છે :

માર્ક્સના સમગ્ર વિશ્લેષણનો પાયો અધિશેષ મૂલ્યનો સિદ્ધાંત છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આવું કોઈ મૂલ્ય હોતું નથી. આપણે મૂલ્ય સાથે નહિ પરંતુ વાસ્તવિક કિંમતો સાથે સંબંધ ધરાવીએ છીએ. આમ, માર્ક્સે એક વાસ્તવિક કિંમતો સાથે સંબંધ ધરાવીએ છીએ, માર્ક્સે એક વાસ્તવિક અને નિરાકાર મૂલ્યની દુનિયાની કલ્પના કરી છે. જેને લીધે મૂડીવાદી પદ્ધતિની કામગીરી સમજવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે.

- (2) માર્ક્સની આગાહી ખોટી છે :

માર્ક્સ કરેલી આગાહી સાચી પુરવાર થઈ નથી. અલબત્ત, વિશ્વના અનેક દેશોમાં સમાજવાદની સ્થાપના થઈ છે, પરંતુ તેની ઉત્ક્રાંતિ માર્ક્સની વિચારધારા પ્રમાણે થઈ નથી. જે દેશોએ માર્ક્સની વિચારધારા અપનાવી છે એ એવા દેશો છે કે, જ્યાં મૂડીવાદનો સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ થયો ન હતો. લગભગ બધા જ સામ્યવાદી દેશો આજે પણ મૂડીવાદી દેશો કરતાં ગરીબ છે. વિકસિત મૂડીવાદી દેશોમાં માર્ક્સના જણાવ્યાં મુજબ શ્રમિકોને કોઈ યાતનાઓ નથી ઉલટાનુ ત્યાં શ્રમિકોના વાસ્તવિક વેતનોમાં એકધારો વધારો થઈ રહ્યો છે અને તેઓ વધુને વધુ સમૃદ્ધ બની રહ્યાં છે. એ જ રીતે મધ્યમ વર્ગ નાબૂદ થવાને બદલે વધુ પ્રભાવશાળી વર્ગ તરીકે ઊપસી રહ્યો છે. મેયર અને બાલ્ડવિનના મતે માર્ક્સની એ માન્યતા છે કે તમામ સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનો સંઘર્ષોનું જ પરિણામ છે. પરંતુ આ માન્યતા સાચી નથી.

(3) મૂડીવાદમાંથી સમાજવાદ તરફ ગતિ થઈ નથી :

માર્ક્સની ધારણાં પ્રમાણે વિશ્વના દેશોએ મૂડીવાદમાંથી સમાજવાદ તરફ ગતિ કરી નથી તાજેતરમાં સમાજવાદી દેશોમાં પણ બજારતંત્રનો વિકાસ તથા ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવા હરીફાઈના તત્વને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માર્ક્સની આગાહી મુજબ આજે વિશ્વના સામ્યવાદી દેશો સમૃદ્ધ થઈ શક્યા નથી. ઊલટાનું ગરીબાઈ અને નીચું ઉત્પાદન આ દેશોમાં આજે પણ જોવા મળે છે. જ્યારે બીજી તરફ બ્રિટન, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, પશ્ચિમ જર્મની, જાપાન જેવા દેશોમાં સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ તથા ઊંચા વાસ્તવિક વેતનોએ લોકશાહી ઢબે શ્રમિકોના જીવન ધોરણમાં તથા તેમને મળતી સુવિધાઓમાં નોંધપાત્ર સુધારો આવ્યો છે.

(4) ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ રોજગારી વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે :

માર્ક્સના મતે ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ વધતાં સમાજમાં બેરોજગારી વધે છે અને તેની સાથે 'ઔદ્યોગિક અનામત દળ'માં વધારો થાય છે. પરંતુ તેમાં અતિશયોક્તિ છે કારણ કે, ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ અને તેનો ઉપયોગ લાંબેગાળે કુલ માંગ અને આવકમાં વધારો લાવી રોજગારીની વધુને વધુ તકોનું સર્જન કરે છે.

(5) નફાના ઘટતા જતા વલણ અંગેનું વિશ્લેષણ સાચું નથી:

માર્ક્સના મત મુજબ આર્થિક વિકાસ થતાં મૂડીની અંગભૂત રચનામાં વધારો થાય છે, જેને પરિણામે નફાના દરમાં ઘટાડો થવા પામે છે. પરંતુ આ વિશ્લેષણ સાચું નથી કારણ કે, જો આમ જ હોત તા નવા નિયોજકોના વર્ગ ઉત્પાદનક્ષેત્રે પ્રવેશ કરે જ નહિ. વળી અત્રે એ પણ યાદ રાખવું ઘટે કે, ટેકનોલોજીકલ શોધો ઘણીવાર શ્રમ-બચાવની સાથોસાથ મૂડી-બચાવ પણ હોય છે. એ જ રીતે અર્થતંત્રમાં મૂડી ઉત્પાદન આંક ઘટતાં તથા ઉત્પાદકતા અને કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં વેતનદર અને નફાના દર એમ બંનેમાં વધારો થાય છે.

(6) મૂડીવાદનો અંત આવશે એ આગાહી પણ ખોટી ઠરી છે :

માર્ક્સે આગાહી કરેલ કે, મૂડીવાદના માળખાંમાં જ મૂડીવાદનો અંત રહેલો છે. પરંતુ તેમણે એ નહિ ધારેલું કે, રાજકીય લોકશાહીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ એ મૂડીવાદને જાળવનાર તથા તેના એક સભળ રક્ષક તરીકે કાર્ય કરશે. રાજકીય વ્યવસ્થા તરીકે લોકશાહી આજે ઘણાં દેશોમાં બદલાતાં જતા સમય અને સંજોગોને અનુરૂપ બની રહી છે. સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ, ટ્રસ્ટ અને ઈજારાવિરોધી કાયદાઓ અને મિશ્ર અર્થ વ્યવસ્થા જેવી ઘટનાઓએ માર્ક્સની આગાહીને ખોટી પાડી છે.

(7) ચક્રીય સિદ્ધાંત ખોટો છે :

માર્ક્સના મુજબ મૂડી સંચયની પ્રક્રિયા વપરાશી વસ્તુઓની માંગમાં ઘટાડો લાવી નફામાં ઘટાડો લાવે છે. પરંતુ એ હકીકત તેમની ધ્યાન બહાર રહી ગઈ કે આર્થિક વિકાસ અને મૂડીસંચયમાં વધારો થતાં કુલ આવકમાં વેતનના હિસ્સામાં ઘટાડો થાય અથવા તો વપરાશી ચીવવસ્તુઓની માંગમાં ઘટાડો થાય એ જરૂરી નથી. આથી તેમનો ચક્રીય સિદ્ધાંત ખોટો છે, એમ કહી શકાય.

(8) સ્થિર વિશ્લેષણ :

શુમ્પીટરના જણાવ્યા પ્રમાણે માર્ક્સનો સિદ્ધાંત જો કે ગતિશીલ પ્રક્રિયાની સમજૂતી આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ તે તેમ કરી શકતો નથી, કારણ કે, તેના વિશ્લેષણના આધારસ્થંભ શ્રમમૂલ્યનો સિદ્ધાંત અને જીવનનિર્વાહ વેતનનો સિદ્ધાંત છે. આમ, માર્ક્સે વૃદ્ધિના સિદ્ધાંતની સમજૂતી એવા સાધનોની મદદથી આપી છે જે સ્થિર આર્થિક વિશ્લેષણને વધુ અનુરૂપ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માર્ક્સના વિશ્લેષણમાં ગતિશીલ પ્રક્રિયાની સમજૂતી સ્થિર આર્થિક વિશ્લેષણ અને તેના સાધનોની મદદથી આપવામાં આવી છે.

12.6 માર્ક્સનો સિદ્ધાંત અને અલ્પવિકસિત દેશો :

પ્રો. બોનેના મત પ્રમાણે માર્ક્સે પશ્ચિમની દુનિયાના ઔદ્યોગિક વિકસિત મૂડીવાદી દેશોમાં થતી આર્થિક વૃદ્ધિની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે અલ્પવિકસિત દેશોમાં પરિવર્તન - વિકાસની સમસ્યાઓ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું નથી, તેથી માર્ક્સનું મોડેલ સીધેસીધું અલ્પવિકસિત દેશોને લાગુ ન પાડી શકાય, કારણ કે હકીકતમાં અલ્પવિકસિતતા એ મૂડીવાદની અગાઉની સમાજવ્યવસ્થા છે. વળી માર્ક્સે વસ્તીના ભારણની પણ અવગણના કરી છે. તેથી તેમનું મોડેલ અલ્પવિકસિત દેશોને લાગુ પાડી શકાય નહિ.

તેમ છતાં માર્ક્સના મોડેલમાંનાં કેટલાંક નિશ્ચિત તત્વો અલ્પવિકસિત દેશોમાં પણ જોવા મળે છે. દા.ત. શ્રમનું શોષણ થવું, મૂડીનું કેન્દ્રીકરણ હોવું, વેતનો નીચાં હોવા, બેકારી અને પ્રચ્છન્ન બેકારીનું અતિ મોટું પ્રમાણ હોવું, ઓછી ખરીદશક્તિ અને વ્યાપક ગરીબી હોવી, સમાજનું બે વર્ગોમાં વિભાજન હોવું વગેરે. આ બધાં પરિબળોના પરિણામે વર્ગવિગ્રહ અને ક્રાંતિની પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે. લેટિન, અમેરિકા, આફ્રિકા તથા દૂર પૂર્વના કેટલાક દેશોમાં રાજકીય અસ્થિરતા દર્શાવે છે કે આ દેશોમાં સામ્યવાદી ચળવળ આકર્ષક જણાઈ છે. વળી મોટા ભાગના અલ્પ વિકસિત દેશોમાં આયોજિત વિકાસનો ખ્યાલ પણ આકર્ષક બન્યો છે.

એમ કહી શકાય કે અલ્પવિકસિત દેશોમાં માર્ક્સના વિશ્લેષણમાં દર્શાવેલી પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે, પરંતુ આ દેશોના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોના કારણે માર્ક્સનું વિશ્લેષણ આ રાષ્ટ્રોને લાગુ પાડી શકાય નહિ.

લેનિન અને માઓત્સે તુંગે દર્શાવ્યું છે કે વર્તમાન સમયમાં પણ માર્ક્સના વિચારો પ્રસ્તુત છે અને તેમાં થોડાક ફેરફારો કરવાથી માર્ક્સનું વિશ્લેષણ વધારે ઉપયોગી બને છે. વળી, માઓના મતે, 'સામ્રાજ્યોએ કોલોનીઓનું શોષણ કર્યું છે અને શક્તિશાળી દેશો નબળા દેશોનું શોષણ કરે છે તેમાંથી મુક્ત થવા માટે માર્ક્સના વિચારો પ્રેરણાદાયી છે.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તાર લખો.

(1) કાર્લ માર્ક્સનો સિદ્ધાંત તેની મર્યાદાઓ સાથે સમજાવો.

(2) કાર્લ માર્ક્સનું આર્થિક વિકાસનું મોડેલ તેની ટીકાઓ સાથે વર્ણવો.

(3) કાર્લ માર્ક્સનો સિદ્ધાંત સમજાવો. તે અલ્પવિકસિત દેશોને લાગુ પડે છે કે વિકસિત દેશોને તે સ્પષ્ટ કરો.

(ખ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.

(1) માર્ક્સના વિચારોનું મહત્ત્વ

(2) માર્ક્સના સિદ્ધાંતમાં અધિશેષ મૂલ્ય

(3) કાર્લ માર્ક્સનો સિદ્ધાંત અને અલ્પવિકસિત દેશો.

(ગ) ખાલી જગ્યા પૂરો.

(1)અધિશેષ મૂલ્યનું સર્જન કરે છે.

(2) મૂડીવાદના પતન માટેનું એક અગત્યનું કારણ.....પણ છે.

- (3) આર્થિક શોષણ અનિવાર્યપણે સામાજિક અને રાજકીય ક્રાંતિ લાવે છે અને મૂડીવાદના સ્થાને.....અસ્તિત્વમાં આવે છે.
3. માર્ક્સના મોડેલની ટીકાઓ જણાવો.

12.7 સારાંશ :

આ એકમના અભ્યાસના આધારે સમજી શકાય છે કે વાસ્તવમાં અર્થતંત્ર જ્યારે વિકાસ પામતું હોય ત્યારે તે અનેક પ્રકારની અસમતુલા, અસ્થિરતા અને આરોહ - અવરોહમાંથી પસાર થાય છે. જેનું માર્ક્સે તેમના મોડેલમાં “ભૌતિકવાદ, મૂડીવાદની આંતરિક વિસંગતતાઓ ઉત્પાદન સંબંધોમાં થતાં ફેરફારો, સંપત્તિના કેન્દ્રીકરણ, વેતન અને નફામાં થતાં પરિવર્તનો, તેજીમંદીની ઘટમાળ, વધતી બેકારી, વર્ગ વિગ્રહ અને ક્રાંતિ અંગેના વિચારો દ્વારા સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.” માર્ક્સે યથાર્થ રીતે દર્શાવે છે કે ‘વિકાસ એક સળંગ અને સરળ પ્રકારની સમતુલિત પ્રક્રિયા કે સ્થિતિ નથી વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન જ મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિનું પતન થાય છે.’

આમ, આ એકમના અભ્યાસના આધારે સમજી શકાય છે કે વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન જ મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિનું પતન સર્જાય છે .માર્ક્સે દર્શાવે છે કે મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં આંતરિક વિસંગતતા રહેલી હોવાથી તેના વિકાસમાં જ તેના વિનાશમાં બીજ રહેલાં છે. તેથી અંતે મૂડીવાદીનાં પદ્ધતિનું પતન થાય છે અને સમાજવાદની સ્થાપના થાય છે. માર્ક્સનું વિશ્લેષણ મૂડીવાદના નિરાશામય ભવિષ્ય વિશે રજૂઆત કરે છે.

12.8 ચાવીરૂપ શબ્દો :

અધિશેષ મૂલ્ય : વણ - ચૂકવાયેલ શ્રમ - કાર્યને અધિશેષ મૂલ્ય કહેવામાં આવે છે.

ઔદ્યોગિક અનામતદળ : મૂડીવાદના વિકાસની સાથે વસ્તી વધારાને લીધે જે બેરોજગારોનો સમૂહ ઉદભવે છે તે.

12.9 કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો :

- Dasgupta P (1993), An Enquiry into well-being and Destitution, Clarendon Press, oxford.
- Hirsch, A. O. (1958), The Strategy of Economic Development, Yale University Press, New York.
- Lewis, W. A. (1955), The Theory of Economic Growth George Allen and Unwin, London.
- Myrdal, G (1957) Economic Theory and under developed Regions, Duckworth, London.

- Schumpeter, J. A. (1949), The Theory of Economic Development, Harvard University Press, Cambridge.
- Mehrotra, S. and J. Richard (1998), Development with a Human Face : Oxford University Press, New Delhi.

12.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો :

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- (1) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.4 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (2) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.3 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (3) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.2 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (4) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.3 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (5) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.7 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (6) 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું
4. ખોટું 5. સાચું
- (7) વિભાગ 12.3 ના પેટાવિભાગ 12.3.6 ની મદદ વડે જવાબ લખો.

◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

• **MCQ**

- (1) 1) મૂડીદારો 2) અલ્પવપરાશ 3) સમાજવાદ
- (2) વિભાગ 12.4 ની મદદ વડે જવાબ લખો.
- (3) વિભાગ 12.5 ની મદદ વડે જવાબ લખો.

